ИБРОҲИМ ҲАҚҚУЛНИНГ АЛИШЕР НАВОИЙ РУБОИЙ ВА ҚИТЪА ЖАНРЛАРИ ОЛАМИ ТАҲЛИЛИ

Маҳфуза Шавкатжон қизи МУХТОРОВА
ўқитувчи
Термиз давлат университети
Термиз, Ўзбекистон

Аннотация

Мақолада Навоийнинг ижод оламидаги рубоий ва қитъа жанрлари оламига қисқача назар ташланган, Алишер Навоий рубоий ва қитъаларида табиатдаги оддий қурғоқчиликдан коинот сир-асроригача, чумолидан инсон қисмати ва унинг давр, жамият, борлиқ билан муносабатигача ¬ – барча-барчаси ҳақида мушоҳада юритилиб фикр билдирилган.

Таянч сўзлар: рубоий, қитъа жанрлари, ҳилм, "Қобуснома", ғоя, образ тимсоллар, мажоз, ишқ ва маърифат.

АНАЛИЗ ИБРОХИМОМ ХАККУЛОМ МИРА РУБАИ И КИТЪА АЛИШЕРА НАВОИ

Махфуза Шавкатжон кизи МУХТОРОВА
преподаватель
Термезский государственный университет
Термез, Узбекистан

Аннотация

В статье рассматривается мир жанров рубаи и китъа Алишера Навои, изучаются особенности раскрытия проблем времени, общества, реальности, и их взаимосвязи.

Ключевые слова: рубаи, китъа, наука, "Кабуснамэ", идея, образ, симовлы, любовь и просвещение.

Алишер Навоий учун асл сўз — кўнгул ўтидан сачраган сўз. Юрак ва ақл ёлқинини акс эттирмаган сўзни шоир ишқ ва маърифат файзидан маҳрум деб билган. Навоий қитъаларида хирадманд, улуғ ҳикматнависдир. У қитъаларини:

Мажмуни ўйла кишварки, англаки сатҳини,

Ҳикмат суйидин айламишам қитъа- қитъа боғ, ¬ ¬ ¬ – ¬ ¬

деб бежиз таърифламаган эди. Бу тафаккур "кишвари"да ўқувчининг фикри

ўсади, кўнгли нурланади, ақли фаоллашади. Чунки Алишер Навоий қитъаларида табиатдаги оддий қурғоқчиликдан коинот сир-асроригача, чумолидан инсон қисмати ва унинг давр, жамият, борлиқ билан муносабатигача ¬ – барча-барчаси ҳақида мушоҳада юритилиб фикр билдирилган.

Инсонни сўз тарбиялайди. Сўзда инсонга хос барча ижобий, салбий хислатлар аксини топади. Масалан, "виқор" сўзини олайлик. У қадимий сўз. Унинг бағрида улуғворлик, салобат, мағрурлик маънолари мужассамлашган. Виқор дейилганда, негадир, менинг кўз ўнгимда, Ҳақ ва Ҳақиқатдан бошқа ҳеч нима, ҳеч кимга бўйин эгмаган буюк боболаримизнинг адл қоматлари гавдаланади. Сўзга муносиб бўлолмаслик — бу ҳам фожиа.

Минорлар эмас, бу — фалакка қасам,

Улуғ боболар кетмишлар санчиб, —

дейди Абдулла Орипов. Қасоскор аждодларимиз виқорли зотлардир. Улар қасамларинигина эмас, ғурурларини ҳам "санчиб" кетганлар. Минорлар — уларнинг виқор тимсоллари. Виқор билан маърифат ажралмас тушунчалар. Илму тафаккурга таянмаган виқор эмас, балки кеккайиш, сохта манманлик. Навоий эса чин маънодаги виқорга чорлаган:

Виқор гавҳариву ҳилм маъдани бўлакўр,

Десангки, қилғай итоат санга гадо ила шоҳ...

"Гавҳар" сўзи виқор туйғусининг маънавий-ахлоқий қимматини таъкидлайди. Шу қимматдан маҳрум виқорни шоир фазилат санамаган. Энди "ҳилм" баҳрида. Ҳилм – юмшоқ табиатлилик, беозорлик, собирлик хислатларига эришмоқдир. Навоий таърифида: ҳилм – ахлоқли одамнинг қимматбаҳо либоси ва у кийим турларининг энг чидамли матоси.

"Ҳилм маъдани бўлакўр" демакдан асл мақсад мана шу. Олимлар ҳилмни уч турга ажратишган. Шулардан бири ҳилми золимон дейилади.

Золимлар ҳилми – кўнгулдаги кину адоватларни ҳайдаш демак. У кечиримли бўлмоқ, дил поклиги ва бағрикенгликни шарт қилиб қўяди. Шунда одам ёмонлик қилганга ҳам яхшилик кўрсатаркан, бундан ҳузур ҳам топади. Нўширавон деган одил подшоҳ ҳилмга хиёнат этмаслик учун учта хат ёзибди-ю, қулига берибди: "Мен аччиғлансам, шу уч хатдаги гапларни галма-гал ўқиб берурсен", дебди. Кунлардан бирида унинг қаҳру ғазаби қўзғабди. Қул биринчи хатни очиб ўқибди. Унда "Жаҳлингни қув, сенга тангри яхшилик ато қилғай!" деган сўзлар битилган экан. Иккинчисида "Раҳм қил, раҳм кўргайсен", учинчисида эса "Оллоҳ қулларини ўзига топшир, ростликка бўйсундирғай!" дейилган экан. Бу ривоятдан иккита хулоса чиқариш мумкин. Биринчиси – энг одил одам ҳилм учун қайғуриши керак. Иккинчиси — ҳалимлик туфайлигина беғараз иззат-ҳурматга эришилади. Биз бугун шафқатсизликдан нолиймиз. Шоирлар инсон қалбини "ёзувликдан зада қўриқхона"га қиёслаб, "Эзгу, латиф ҳислар бўлмасин увол", дея ҳасрат чекишса ҳам меҳру шафқатимизда шафқатсизлик қалқиб туради! Нега? Чунки аждодлар муқаддас билган ва фавқулодда масъуллик билан муҳофаза қилган туйғулардан узоқлашдик. Ахлоқнинг тарихий талабларига бефарқ қарашга кўникдик. Виқорли бўлиш биринчи галда, халқ манфаатини ёқлаш, қайси тарзда бўлмасин, элга фойда етказиш Ҳалимлик ҳам худди шундай. Сенинг қалб юмшоқлигинг ўзганинг тош бағрига таъсир ўтказмаса, бу – ҳилм эмас. Мана шунинг учун Алишер Навоий виқор ва ҳилм "шева"сида тоғдан ибрат олишни тавсия этган:

Бу шева тоғда зоҳирдурурки, даврондин,

Қачонки тафриқа етти улусқа бўлди паноҳ.

Ҳа, умри ташвиш ва заҳматда ўтган халқнинг орқатоғлари бўлмоққа қодир фарзандларининг сафи кенгаймагунча, у халқнинг виқорига тоғлар тимсол бўла олмайди.

Нодон ва гумроҳ кимсаларга дуч келганимизда, кўпинча “аблаҳ” деган сўзни ишлатамиз. Лекин улар нега аблаҳ? Аблаҳликнинг эса туб сабаби нимадалигини унча мулоҳаза қилавермаймиз. Инсоннинг онг ва билими нақадар юксалса, у ҳайвоний ҳамда шайтоний хислатларидан ўшанча покланади. “Ҳар бир одамнинг калиди — унинг фикри”, дейди Эмерсон. Шу “калид”дан маҳрум киши, хоҳланг – хоҳламанг, фикрсизлиги жиҳатидан ҳайвонсифатдир. У англаса ҳам англамагандек. “Умрин аблаҳ кечуруб ғафлат ила” сатри билан бошланадиган қитъани ўқиб сиз беихтиёр аблаҳликнинг ўқ илдизига етгандек бўласиз. Аблаҳлик — умрини ғафлатда ўтказиш экан. Ғофиллик — тушунмаслик, ўз ихтиёрила ҳайвонга дўниб, маънили гап ўрнида “харрос” тортиш Чунки ғофил кимса:

Бир эшакдурки, тағофил юзидин

Қилғай изҳор паёпай аррос.

Мана шу “эшак”лар Ватаннинг шўри, эрку истиқболнинг ғовларидир. Фақат буларгина эмас, албатта.

Фалонга ажаб ҳол эрурким халойиқ,

Не қилса алар бирладур можароси...

“Фалон” деб аталган бу кимса ўн бешинчи аср одамларининг асабини нечоғли қақшатган бўлса бугун ҳам ўша фаоллигини тўхтатгани йўқ. Гап шундаки, ҳамма замонларнинг ҳам йўқ жойлардан чанг чиқаргувчи, эл- юрт билан иттифоқда яшаса ичи емириладиган можаропарастлари бўлади. Йигирманчи асрда булар саноғи кўпайса кўпайдики, камаймади. Бу жанжалкашлар ҳоли, Навоий айтмоқчи, “ажаб ҳол”. Улар “эл ошига бир нўхад” қўшишга қодир эмас. Аммо халойиқ дилини сиёҳ этишга моҳир. Улар яхшилик муҳитига ёмонлик, бузғунчилик келтирувчилардир. Фосиқ ва фитна қўзғовчилар билан эл ўртасида ҳамжиҳатлик бўлиши мумкин? Қизиғи шундаки, бу бойқушсифатлардан эд қанча ўзини узоқ тутса, улар ўшанча суқулувчан,

юзсизларча аралашувчи бўладилар. Буни шоир образли ифодалайди:

Қозон йўқки ул анда кафлиз эмастур,

Ки бўлсун юзига қозонлар қароси.

"Кафкир"лик лаёқати можаробозларгагина эмас, ўз ҳузур-ҳаловатларини кўзлаб эл охирини енгил дегувчи, мансабу мартабаси учун ҳамма нарсани сотишга тайёр "ҳурматли" зотлар учун хослигини ҳам унутмаслик керак.

"Мансабга эришган одам – бой берилган одам", деган экан бир донишманд. Бу фикр балки мунозаралидир. Бироқ унда барибир ҳақиқат бор. Мансабу шуҳрат кишини ўзгартиради. Амалга минганда ҳаволанмайдиган киши кам. Мансаб курсисида эътибор топганлар аксарият пайтларда "қилиқ" чиқаришади. Навоий шу қилиқлардан энг ёмонига диққатни қаратади:

Ҳар кишиким топса даврон ичра жоҳу эътибор,

Ким анинг зотида бедоду ситам бўлғай қилиғ.

Навоийга инонмоқ лозим. Шоирнинг "Ҳар кишиким топса даврон ичра жоҳу (амал, юқори мартаба) эътибор", дейишига қараганда, мансаб пояларидан юқорилагани сайин инсонийликда тубанлашмай, зулму зўрликни кучайтирмаган одамлар деярли бўлмаган. Бундай вазиятларда ёмонлик қилмасликнинг ўзи яхшилик қилмоқ билан тенгдир:

Яхшилиғ гар қилмаса, бори ёмонлиғ қилмаса,

Ким ёмонлиғ қилмаса, қилғонча бордур яхшилиғ.

Байтдаги фикр бундай қаралганда насиҳат ёки бир истак. Аммо унда жувонмардликнинг шартларидан бири илгари сурилган. Маълумки, жувонмардлик ёхуд футувват деб аталган таълимот Яқин ва Ўрта Шарқнинг кўпгина мамлакатларида кенг тарқалган. Бу таълимот вакиллари ижтимоий тенглик, адолат учун курашганлар. Бир одамдан "Қандай киши жувонмард аталишга лойиқдир", деб сўраганларида, у "Нуҳ пайғамбарнинг яхши хулқи,

Иброҳимнинг ишончи, Исмоилнинг тўғрилиги, Мусонинг самимияти, Абу Бакрнинг ҳамдардлиги, Усмоннинг уятчанлиги, Алининг билимдонлигини ўзида мужассамлаштирган киши жувонмарддир. Шулар билан билан бир қаторда у одам ўзини тергаши, яъни бор нарсасидан мағрурланмаслиги, ҳеч пайт шахсиятпарастлик қилмаслиги, мақтовга учмаслиги, ҳамиша ва ҳамма жойда ўз сифатларидан фақат камчиликларини, биродарларининг хулқидан эса яхшиларини кўрсатиши шартдир", деган экан.

Манманликдан бутунлай воз кечмоқ, бировга қасд этмаслик, тил ва дил бирлиги, тафаккур меҳнатига эга бўлмоқ, мулойим сўзлик, сафарни севиш, тан ва кийимни покиза тутмоқ, сир сақлаш, камтарлик ва хоксорлик – булар жувонмардлик ахлоқининг мезонларидир. Жувонмардлик Ҳақиқатга садоқат. Бу – яшашнинг бошмоҳияти. Бу оқим кишиларининг эътиқоди бўйича ҳаммавақт ва ҳар қандай шароитда фақат Ҳақиқатни сўзлаш зарур. Негаки, дунёнинг ҳамма ишлари Ҳақиқатдан Ҳақиқатга томон юришади. Ҳақиқатгина адолат ҳамда диёнатга чин посбондир. "Қобуснома"да жувонмардликнинг асоси уч нарсада деб белгиланган. Бири – айтган сўзингни бажариш Иккинчиси – тўғриликка асло хилоф иш қилмаслик. Учинчиси – хайру эҳсонни кўзлаш Жувонмард ваъдасига вафо этгувчи, софдил ва ростгўйдир. У бечора, муҳтож, ғарибларга мадад етказишдан мадад олган. Ёмонлардан яхшиларни ҳимоя қилишдан роҳатланган. Навоий бир фардида:

Мурувват барча бермакдур емак йўқ,

Футувват барча қилмоқдур, демак йўқ, –

деб ёзганида ҳам жувонмардлик эътиқодининг шартларини қайд этган эди. "Қобуснома"да ўқиймиз: "Билгилки, жувонмарликнинг такомиллашгани шундай бўладики, ўз молини ўзиники, бошқанинг молини бошқаники деб билади. Халқ молидан тамаъ қилмагил, ўз қўлинг билан қўймаган нарсани олмагил. Халққа яхшилик қила олмасанг ҳам ёмонлик қилмағил". Навоий эса буни "Ким

ёмонлиғ қилмаса, қилғонча бордур яхшилиғ”, дея ривожлантирган эди. Бизнингча, байтда бошқа теран ишорат ҳам бор. Шоир бу ишорат орқали жувонмардликнинг инсонпарварлик талабларига диққатни тортишни ўйлаган бўлиши эҳтимолдан узоқ.

“Важҳи маош учун кишиким деса фикр этай” мисрали қитъа фалсафий мазмунга эга. Унинг аввалги байтидаги маъно бундай: қайси инсонки важҳи маош – ҳаёт, тирикчилик ташвишлари учун ортиқча қайғурса, “Қисмат ризосидин анга бегоналиқ керак”. Шарқ мутафаккирларининг ҳукмлари бўйича, қаноат туйғуси – маънавий хазина. Қаноатини топган ҳеч кимга муҳтожлик сезмайди. Шунинг учун қонеъ шахсларни фойда ва таъма тузоқларига тушириб бўлмайди. Қаноатли бўлмоқ – руҳан озод бўлмоқ. Руҳ ҳурлиги эса шундай дахлсиз муҳитки, унда ғурур шикаст топмайди, майда ташвишлар юракка озурдалик етказа олмайди. Навоий айни шундай қарашларни давом эттириб “ганжи қаноат”ни бир салтанат сифатида таърифлайди. Бироқ бу салтанатга эгалик қилишнинг энг муҳим шарти бор. Бу — элдан таъма этмаслик, эл кўзига хас ташламаслик. Бунда энди қаноатнинг ўзигагина суянмоқ кифоя эмас. Шоир уқдирганидек “Элдин таъмани узгали мардоналиғ керак”.

Муҳаммад Фузулий “азал котиблари” – ошиқлар бахтини қаро ёзганликларини айтган. Айни ўринда Навоий шу бахтиқароликнинг гўё сабабини ёрқинлаштирган. Яъни, ишқ дардига гирифтор кўнгил висолга интилади. Аммо ошиқ учун висол “мумкин эмас” нарса. Ошиқлик толеи аввал-охир “дарду балоға ҳамдаму ҳамхоналик”ни талаб этади. “Дарду балоға ҳам даму ҳамхоналик” нима дегани? Нафсу ҳирс зуғумларидан халослик дегани. Шунинг учун ҳам қитъанинг кейинги байтида нафс лаззатларини тарк этмоқ хусусида гапирилади:

Лаззати нафс тарки самари офият берур,

Лек ул шажарни эккали фарзоналиғ керак.

Демак, нафсоний лаззатларни тарк қилмоқ – осудалик, ички равшанлик. Бироқ бу осудалик дарахтини (шажарни) кўкартириб, вояга етказмоққа оқиллик ва заковат лозим.

Танҳоликни севган одам бора- бора уни юракка яширмоқни истаб қолади. Лекин ёлғизлик ҳислари қалб қаърига ҳар қанча чуқур чўкмасин, бундан дил нигоҳи зарур даражадаги ёлқинини топмайди. Навоий тоқлик нурининг манбаини қуйидаги тарзда асослаган эди:

Тажрид нуридин киши кўз ёрутай деса,

Аҳбоб ҳажри шамъиға парвоналиғ керак.

"Аҳбоб ҳажри шамъиға" парвоналиғ – нурга интилишгина эмас, фидойилик ҳамдир. Шоир висол шамъиға эмас, дўстлар ҳижрони зиёсига талпинишни назарда тутган. Ёлғизлик нуридан кўзларини ёруғ этмоқ орзуидаги киши учун айрилиқ ўйлари ҳақиқатда ҳароратли ва изтироб уйғотувчидир. Бунинг иккинчи жиҳати ҳам бор:

Гар анжуманни деса муриду мутиъ этай,

Кўп нуктау фасонада афсоналиғ керак.

Шу "афсоналиғ"лардан бири "ботин ҳарими" – дил кошонасини маънавий бойликлар билан тўлдириб, "ҳозир уйи" – ташқи истакларнинг асосларини вайрон этишдир:

Ботин ҳаримида тиласа маҳзани ҳузур,

Зоҳир уйи асосиға вайроналиғ керак.

"Зоҳир уйи асоси" дейилганда инсондаги моддий ва жисмоний эҳтиёжларга тегишли нарсаларни тушунмоқ керак. Бойлик, мансаб, молу дунёдан мағрурланиш – булар ўша "зоҳир уйи"нинг пойдевори ёки безакларидир. Агар "зоҳир юзидин" кимки манфаат тиласа унга:

Дарду бало муҳитиға дурдоналиғ керак.

Бироқ шуни ҳам хотирдан чиқармаслик зарурки, ишқ зўридан “дарду балоға ҳамдаму ҳамконалиғ” билан “зоҳир юзидин” тожу иззу жоҳ” ҳирсида “дарду бало муҳити”даги “дурдоналиғ” орасида ер билан осмон қадар тафовут бор.

Десанг халос ўлай борисидин Навоийдек,

Беҳудлуғу май ичмаку девоналиғ керак.

Охирги мисрадаги “бехудлуғ”, “майхўрлик”, “девоналиғ” ҳолатларини тўғри маънолларда англаш хатодир. Навоий таъкидлаётган “бехудлуғ” ақл имгиёзларидан баланд руҳий қувватдир. Шундай бехудлуғдаги озод қалбгина:

Ишқ оламсўз келди, қўй фусунинг, эй хирад,

Етти чун ер- кўкни йиртиб арслон, эй тулку, қоч, –

дея олади. Май- чи? У маърифат нури, ҳақиқий ишқ “шароби”. Бу “май”дан ақл - ҳушини йўқотган одам дунёга энг ҳушёр ва теран нигоҳ билан қаровчи ҳақшуносдир. Бу тоифа зотларнинг назарида зарбоф тўнлар ёпиниб юрган ҳавойи бандалар ялтироқ чибин рамзига айланганликларидан асло ажаб-ланмаслик керак:

Тўнни зарбофт айлабон ҳиффатдин учқон ҳар тараф,

Йўк, ажаб гар бор эса дунё матои команга.

Ул чибинким, кўзга олтун янглиғ шикор хилъати,

Кўпраки, билким, нажосат узрадур ороманга.

Ушбу қитъани ўқиган мусаввир ўзига хос бир жонли суврат яратиши мумкин. Унда шундай манзара акс этган бўлурди: зарбофт тўнларга бурканган “олийсифат” бир кимса. Юзида мамнуният. Кўзида хорислик. Енгилтакликдан у гўё қанот қоқай дейди. Зар тўн детали унинг ички аҳволини кўрсатиб тур-гандек. У дунёпараст (“дунё матои команга”). Мол йиғиш, давлат тўплашдан бўлак баландроқ талаб йўқ унда. Бунда таажжубланмайсиз. Лекин ачинасиз. Иттифоқо, олтин янглиғ ялтираб кўринаётган чибинга кўзингиз тушади. Бу

чибиннинг ифлос жойларда қўниб-учишидан бохабарсиз. Мана сувратда ҳам қандайдир ёқимсиз кўлка акси. Чибиннинг оромбахш жойи шу. Ҳалиги дунёпараст бир зумда тасаввурингизда ана шу чибинга айланади. Нега бунча яқинлик? Қаердан бу ўхшашлик? Нафсу ҳаводан! Нафс қўғирчоғи — зарбофт кийимли кимса тилла чибиндек ҳар тарафга учишга тайёр, чибин эса "нажосат узра" гирифтор. Бундан ҳам ортиқ ибратли маъно ва манзара яратиш мумкинми?

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Ҳаққулов И. « Камол эт касбким..» – Тошкент: Чўлпон, 1988. – 220 б.
2. Ҳаққулов И. Тасаввуф ва шеърият. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1991. – 184 б.
3. Ҳаққулов И. Ижод иқлими. – Тошкент: Фан, 2009. – 388 б.
4. Ҳаққул, Иброҳим. Ишқ ва ҳайрат олами [Матн] – Тошкент: Ўзбекистон, 2016. – 304 б.